

ייצוגים

מציאות, חיקוי ודמיון - עיונים ביקורתיים

עורכים: יאיר קורן-מיימון וניצה בן-דב

Representations: Reality, Imitation and Imagination - Critical Studies

Editors: *Yair Koren-Maimon & Nitza Ben-Dov*

עורכים:

יאיר קורן-מיימון, המכללה האקדמית לחינוך גורדון
ניצה בן-דב, אוניברסיטת חיפה

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכת אקדמית: יהודית שטיימן

עורכת טקסט ולשון: תמי בורשטיין

עורכת לשון אחראית: מירב כהן-דר

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: אורית לידרמן

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, אילנה אלקד-להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,
נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, דורון נידרלנד, יעל פישר, שי פרוגל

תמונת העטיפה: Shutterstock

מסת"ב: 978-965-530-170-0

© כל הזכויות לשירים שמורות לאקו"ם

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב
בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות.
אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן במהירות הבאות.

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת ולמכללה האקדמית לחינוך גורדון, תש"ף/2020

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס: אופסט טל בע"מ

אבל ידענו ששום עדות על מותו
אינה חותכת וסופית,
כי תמיד הייתה עוד אמת
מאחורי האמת, ואפילו הפחות זהירים
שבנו לא קיבלו את מראית העין.
(סתיו של פטריארך, גבריאל גרסיה מארקס)

תוכן העניינים

פתח דבר..... 7

שער ראשון | הייצוג הוא החשוד המיידני: לקראת עיון ביקורתי בביטויי המציאות ובהבנייתה על הנייד, על הבד, על המסך ובתקשורת

מבוא תאורטי | יאיר קורן-מיימון וגלעד פדבה..... 15

פרק 1: לראות ולא להאמין, לראות כדי להאמין: על ייצוגים בתרבות החזותית | גלעד פדבה..... 26

פרק 2: החזקים והמוחלשים: ייצוגים תקשורתיים | עמית קמה..... 48

שער שני | ייצוגים בסיפורת

פרק 3: ייצוגי דמות האומן ומעשה האומנות ביצירותיו של שמואל יוסף עגנון | יאיר קורן-מיימון..... 67

פרק 4: "גם" [בחלומות] אני מרגיש יתום": היתמות כתמה וכמטפורה ביצירות נבחרות מאת סמי ברדוגו | סמדר פלק-פרץ..... 93

פרק 5: שוברות שתיקה: נשים במשפחה שותקת, מושתקת או משתיקה בסיפורי סביון ליברכט | רבקה צור-ברזניץ..... 117

פרק 6: ייצוגים של התמודדות עם אבל ושכול ב"אש ידידותית" של א"ב יהושע | ניצה בן-דב..... 150

פרק 7: בין עשן לבהירות: ייצוגים של ניצולי שואה בכתיבתו של אהרן אפלפלד | שי רודין..... 159

פרק 8: מומיק - בין מוטל לאליק: בין ייצוגי גלותיות לייצוגי ישראליות | אסתי אדיבי-שושן..... 192

פרק 9: "המרד הוא רק תו אחד בפרשה": השינויים בתפיסת ה"גטו" כמייצג השואה בהקשר של עיצוב הנצחת השואה בישראל | ליאור אלפרוביץ..... 215

שער שלישי | ייצוגים בשירה

- פרק 10: תהליכי אבל וייצוגם ב"שלושים עמ' של אבות ישורון" | שרה מאיר.....235
- פרק 11: תוכי, יונים ואריה: ייצוגי בעלי חיים בשירתו של אברהם חלפי |
גליה שנברג.....262
- פרק 12: זה דברי ימי אני, זו תחושה בדוקה שזה אני: ייצוגי הגוף היהודי
בשירת עזריאל קאופמן | מזל קאופמן.....281
- פרק 13: ייצוגים בשירה ובציור: עיון בשירת "חגיגת קיץ" של נתן אלתרמן
ובציורים של רנה מגריט | אסתר אזולאי.....301

שער רביעי | ייצוגים בספרות המקראית והתלמודית

- פרק 14: חוה - ראשיתו של האקטיביזם האנושי | גלי דינור.....329
- פרק 15: ייצוגים של דמויות נשיות בסיפורי התלמוד הבבלי |
ליאת סובולב-מנדלבאום.....345
- פרק 16: בין אבות לבנים: עיון בדמויות בספר שמואל | שירלי נתן-יולזרי
ואילן אבקסיס.....375
- על הכותבים (לפי סדר א"ב).....401
- Abstract.....405

פתח דבר

ייצוגים, בין שהם ספרותיים, קולנועיים, אומנותיים, פואטיים או חזותיים, הם תמיד בחזקת חשודים מידיים ביצירת מצג שווא ואחזת עיניים. בהיותם דימויים של מציאות חיצונית או פנימית, חומרית או נפשית, הם לעולם לא המציאות עצמה, אלא רק ביטויים מוטים שלה. לכל ייצוג יש מי שהולידו אותו, הגו אותו, עיצבו אותו בחדרי כתיבה ועריכה או במשרדי פרסום, העניקו לו חיים מתוך ייאוש או תקווה לשינוי, מתוך רצון לדכא את זולתם או לשחררו מכבליו, להצר את תמונת העולם של קהליהם או להרחיבה, לפייס את דעתם של לקוחותיהם, להרגיז את קוראיהם או לגרותם. יתרה מזו, ייצוגים כוזבים עשויים להתבסס על גרעין של אמת; ואילו ייצוגים הנחשבים אמינים עשויים להתגלות כמצגי שווא ובדותות המשמשים להונאה מכוונת ומתוזמנת של המוני תומכיהם ובחוריהם השוטים. פשר הייצוג נקשר למשחק תעתועי המשמעויות והיעדרן המתקיים בו - משחק בין פנים ובין חוץ, בין ישן ובין חדש, בין מה שניתן או מיוחס לו ובין מה שהוא יוצר, בין מה ששייך להיסטוריה של עמו ותרבותו ובין מה שהוא אישי ושייך רק לזה שיצר אותו והעניק לו את קולו המיוחד, בין שהוא תוצר של מערכות סימנים קודמות ובין שהוא מבקש להתקרב למקור. אסופת מאמרים זו מתבססת על ההנחות המפוכחות שהייצוג לעולם אינו תמים, וכן שכל ייצוג אומנותי הוא פעולה יצירתית ואידאולוגית של ביטוי באמצעות בנייה, תיאור, עיבוד או סימול של אלמנטים מהמציאות - אנשים, מקומות, חפצים, אירועים, זהויות, תרבויות, מיתוסים וטראומות אישיות, חברתיות ולאומיות, וכן רעיונות פנטסטיים ומופשטים. מבחינה זו כל יצירת אומנות היא בהכרח ייצוג; כל יצירה מייצגת רעיונות, מושגים ואובייקטים, וכל ביטוי אומנותי הוא ייצוג אסתטי של רעיונותיו ומחשבותיו של האומן.

טווח של ייצוגים נפרש כמניפה: מבנה הספר

ריבוי הגישות ביחס ליצירות אומנות (ראו בהרחבה במבוא), בין שהן מצוירות, כתובות, מצולמות או אחרות, ולדרכי הערכתן מעיד על המורכבות מרובת הממדים, ההיבטים, הפרשנויות והמשמעויות של ייצוגים אסתטיים של ההווה האנושית וסביבות קיומה. אסופת המאמרים שלפנינו מציעה מבט רחב על

ייצוגים אסתטיים במגוון פלטפורמות אומנותיות, תרבותיות וטקסטואליות: תקשורת, סיפורת, שירה, מקרא ותלמוד.

השער הראשון של אסופת המאמרים מוקדש למבוא תאורטי ולייצוגים בתקשורת ההמונים ובתקשורת החזותית והפופולרית. **גלעד פדבה** רואה בתרבות החזותית מערכת מורכבת של ייצוגים. הוא עומד על כוחו הייחודי הכפול של הייצוג החזותי כמעשה פרשני וכאמצעי לעורר פרשנות ולהגביר ידע ואמפתיה מחד גיסא, ולסמן את ה"אחר" באופן דכאני מאידך גיסא. מחקר זה אף חושף את נטייתה של התרבות החזותית לייצר תמונת עולם אידאולוגית תוך שימוש מניפולטיבי במערכות סימנים וצפנים. המחקר חושף את הבעייתיות הטמונה בהבניית המציאות, בתיווכה ובייצוגה בתקשורת החזותית. בצד היומרה לספק תמונת עולם אמיתית, מהימנה וכנה, מבטאים הייצוגים החזותיים התמודדות עם שלל אילוצים מסחריים, אידאולוגיים ופוליטיים בעידן חרושת התרבות החזותית.

ההיבטים האידאולוגיים של מלאכת הייצוג התקשורתי נחשפים גם במחקרו של **עמית קמה** על דרכי כינון הזהות של קבוצות מוחלשות כגון נשים, הומואים וערבים, תוך עמידה על שלושה שלבים עיקריים בייצוג בתקשורת ההמונים: הכחדה סמלית כמותית, הכחדה סמלית איכותנית והשתלבות. קמה מקווה כי חשיפת המנגנונים הסמויים של ייצוגים תקשורתיים קלוקלים ומעוותים תסייע במיגורם ובכינונה של חברה צודקת ושוויונית.

השער השני של הספר מוקדש לייצוגים בסיפורת, ובו פרקים העוסקים ביצירות פרוזה של סופרים ישראלים משפיעים. **יאיר קורן-מיימון** בוחן את ייצוגי דמותו של האומן ומעשה האומנות ביצירותיו של עגנון בהתייחס לכמה סוגיות: לחיפוש אחר מקורות השראה ופנייה אל המוזה; לקונפליקט בין התשוקה לעולם האומנות לבין טרדות החיים; ולשאיפה להפוך את החיים ליצירת אומנות מתוך מודעות לפוטנציאל התרפויטי הטמון במעשה האומנות. קורן-מיימון סבור כי עגנון, הנקרע בין אידאות רומנטיות-הרמוניות ובין ספקות מודרניים, אינו בגדר אומן בלבד אלא הופך למעין מטפל. לפיכך מעשה האומנות הסיפורי לא נותר בגדר ביטוי סימבולי לאירוע מכונן כלשהו בחייו או בחיי האומה היהודית במאה ה-20, אלא הופך לאקט תרפויטי הן עבור הסופר הן עבור הדמויות הבדיוניות המשקפות חלקים שונים בנפשו.

האופן הרפלקסיבי שבו האומן מתייחס ליצירתו ולחומרי החיים המעניקים השראה למעשה האומנות שלו נדון גם במחקרה של **סמדר פלק-פרץ** על

מוטיב היתמות כתמה וכמטפורה מרכזית ביצירותיו של סמי ברדוגו, הנמנה עם היוצרים הבולטים במפת הספרות העברית כיום. לטענתה, ייצוגי היתמות בקורפוס היצירות של ברדוגו אינם רק אמצעי ספרותי, אלא מתגלים גם כאמצעי חתרני רב עוצמה לביקורת על סוגיות חברתיות בכלל, ועל דרכי האפיון של זהותו המזרחית של הפרט במרחב הלאומי-תרבותי בפרט.

ניגודים בין צייתנות ומרדנות, שתיקה ומחאה, עומדים במרכז מחקרה של **רבקה צור-ברזניץ** על הנשים השותקות או המושתקות במשפחה ובזירה הביתית ביצירתה של סביון ליברכט. צור-ברזניץ חותרת תחת ההנחה שקולן של נשים בסיפוריה של ליברכט הוא קול המושתק על ידי כוחות חיצוניים (מוסכמות חברתיות, דת וגברים) ועל ידי כוחות פנימיים (פחד, הדחקה, בושה, צייתנות וכניעה). מחקרה מציע כי הפן השני של השתיקה, דהיינו ייצוגי דיבור וצעקה, הוא אקט המחצין השתקה ושתיקה כאחד. החוקרת טוענת כי ביצירותיה של ליברכט הנשים מאמצות לעיתים קרובות דפוסיים גבריים, עד כדי ביצוע מעשים קיצוניים המפירים את השתיקה וחותרים תחת הכוחות הפטריארכליים.

האופן שבו יצירות ספרותיות מעניקות קול לדמויות ולרגשות מושתקים נבחן גם במחקרה של **ניצה בן-דב**, החושף ייצוגים לא סטנדרטיים של התמודדות עם אבל ושכול ברומן **אש ידידותית** של א"ב יהושע. ייצוגי האבל והשכול ביצירה זו נוגעים לא רק למשפחה הגרעינית, אלא גם למשפחה המורחבת, החווה את הכאב. לאבל ולאובדן מופעים רבים, האדם האבל יכול לעבור כמה וכמה פאזות בתהליך ההתמודדות עם האסון. בן-דב חושפת כיצד האבל ותחושת האובדן **באש ידידותית** אינם מתכלים, אלא רק מחליפים פנים.

אלמנטים אוטוביוגרפיים ועיבודם הספרותי נבחנים גם במחקרו של **שי רודין**, העוסק באופני הייצוג של ניצולי השואה בשלוש יצירות של אהרן אפלפלד המייצגות תקופות שונות בעשייתו האומנותית: **עשן**, קובץ הסיפורים הראשון שלו, שראה אור ב-1962, הנובלה "בארטפוס בן אלמוות", שראתה אור ב-1983, והרומן המאוחר **ימים של בהירות מדהימה**, שפורסם ב-2014. רודין טוען כי אפלפלד, מבכירי הסופרים בישראל, התעמת בראשית יצירתו עם שיח השואה הישראלי וחתר תחתיו. אך נדמה כי ביצירותיו האחרונות לא חש עוד צורך להפריך את סטראוטיפ הניצול כי אם לייצג את הניצול כמי שמתמודד עם הטראומה תוך הגדרה מחדש של עולמו הרגשי והתודעתי.

מערכת היחסים המורכבת בין הרובד המציאותי-היסטורי והרובד האומנותי בדמותם של גיבורי היצירות מתבררת במחקרה של **אסתי אדיבי-שושן** על הנובלה

של דויד גרוסמן מומיק (2005). דמותו של מומיק עומדת גם במרכז הפרק הראשון של הספר עיין ערך אהבה (1986). אדיבי-שושן מתחקה אחר הגודש של פרטי הריאליה הטרוויאליים לכאורה במומיק, המתבטאים דרך תודעתו, ראייתו ואופן פרשנותו של מומיק, ומבקשת לחשוף כיצד מומיק ומדינת ישראל של סוף שנות החמישים מייצגים את הניגוד המטלטל בין גלותיות וישראליות. ניגוד זה לא רק מעצב את עלילת הספר, אלא גם מוביל לסיום הקטסטרופלי של אחת היצירות החשובות ביותר במפעלו הספרותי של גרוסמן, חתן פרס ישראל. לאחר שני פרקים העוסקים בייצוג השואה בסיפורת, דן ליאור אלפרוביץ בהבניה הרעיונית של המציאות התרבותית וההיסטורית בהקשר של עיצוב תודעת השואה בישראל, והוא מתמקד בטרנספורמציה בייצוג המונח "גטו". אלפרוביץ טוען כי פרשת קסטנר ומשפט אייכמן יצרו שינוי מהותי בייצוג של הגטו בתרבות הישראלית כסמל בעל ערך לאומי. במחקרו טוען אלפרוביץ כי בשלב הראשון הובילו שני המשפטים המפורסמים לדחיקת אתוס המרד ולהדגשת רצח ההמונים וקורבנותיו, אך בשלב השני סורטט מחדש הדימוי של הגטו כמייצג שלב ביניים בלבד בתהליך ההכחדה של הקהילות היהודיות באירופה הכבושה.

השער השלישי של ספר זה מוקדש לייצוגים בשירתם של יוצרים ישראלים מרכזיים. שרה מאיר קוראת מחדש בספר השירים שלושים עמ' של אבות ישורון ומתמקדת בתהליך הכפול של זיכרון ושכחה, קבירה והנכחה, הטמנה והוצאה לאור המתבטאים אצל ישורון. מאיר טוענת כי כפילויות אלה משקפות קונפליקט באשר לתהליכי אבלות בלתי אפשריים והאפשרות לייצגם באופן טקסטואלי. הקריאה הביקורתית של מאיר מתבססת על התאוריה הפסיכואנליטית של אברהם וטורוק, המבחינים בין תהליך אבל "בריא" ותהליך אבל בלתי אפשרי, בין היכולת להרחיב את גבולות האגו בעקבות הטמעת האובדן בנפש לבין מצב של "בליעת" האובייקט האבוד והפיכתו לקריפטת חתומה וחסומה תוך יצירת חומה שקשה להבקיעה.

גליה שנברג עוסקת אף היא בכפילויות המתבטאות בכתיבה פואטית ובוחנת במחקרה ייצוגים של בעלי חיים בשירתו של אברהם חלפי. בעוד חלפי מתייחס אל חיות בר כמו אריה, חסידה ונחש כאל ישויות ספרותיות סמליות המייצגות הלכי נפש אנושיים, הרי שחיות מחמד וחיות קטנות בסביבה העירונית כמו חתול, תוכי ויונה מיוצגים ביצירותיו באופן המעיד על התבוננות ממשית ודיאלוג מכבד בין אדם וחיה. שנברג טוענת כי בעלי החיים הנוכחים בשירתו של חלפי הם

תחליף לדיאלוג החסר עם האל כ"אחר" חלופי, מוחשי ואמיתי, המנוגד ל"אחר" המטפיזי המתואר ב"כוליות ואינסוף" של עמנואל לוינס.

האמביוולנטיות הטמונה בייצוג פואטי נדונה אף במחקרה של **מזל קאופמן** על ייצוגי הגוף בשיריו של עזריאל קאופמן שעניינם שאלת הזהות היהודית. קאופמן טוענת כי הגוף משמש לייצוג האמביוולנטיות הזהותית, וכי באמצעותו מבטא "האני השר" את מורכבותו של השבר הזהותי. אם בספריו הראשונים של המשורר בולטת זהותו של היהודי החדש כזהות הדומיננטית של "האני השר", ומסמן הגוף נושא בשירים אלו זהות אשר משתמעת ממנה אף שלילת העבר, הדחקתו ודחייתו המוחלטת, הרי שכבר בספרו **כבר אפשר לזוז** מ-1989 ניתן לזהות מגמה המתפתחת בד בבד, ובה האני מקבל את המצב היהודי הכרוך בזהותו המהותנית כגורל שאין להשתחרר ממנו.

מורכבותם של הייצוגים במעשה האומנות הפואטי והאסתטי עומדת גם במרכז מחקרה של **אסתר אזולאי** על יחסי מסמן ומסומן בשיריו של נתן אלתרמן ובציוריו של רנה מגריט. שני האומנים מתייחסים, כל אחד בתחומו, לייצוגים של שפה בעולם האומנות. אזולאי מציעה קריאה סימולטנית של הטקסט הכתוב והטקסט הציורי וטוענת כי הפרדוקסים וחוסר ההתאמה ביחסי מסמן ומסומן, המשתקפים ביצירתם של אלתרמן ומגריט כאחד, מייצגים מגמה של התפוררות הסובייקט המאפיינת את הפוסטמודרניזם.

השער הרביעי של האסופה עוסק בייצוגים בסיפור המקראי והתלמודי. גלי דינור מתמקדת באופני הייצוג של נשים ייחודיות במקרא ובהן הגר, דבורה, אביגיל, אסתר, בת פרעה ובנות צלופחד, שחלקן היו פורצות דרך והובילו לשינוי של ממש בחברתן. על רקע תיאורן של הנשים המקראיות מבליטה החוקרת את הייחודיות בייצוגה של האישה הראשונה, חוה, שהתוותה את הדרך לשינוי פני האנושות כולה.

אף מחקרה של **ליאת סובולב-מנדלבאום** מתמקד בייצוגי נשים - ייצוגן בתלמוד הבבלי. מחקר זה בוחן את תפיסת האישה, את היחס אליה ואת אופני הדרתה מתרבות החכמים בתוך הקשרים היסטוריים ותרבותיים. החוקרת סבורה כי מקומה של האישה בשיח החכמים מורכב. מצד אחד התלמוד מְנַפֵּס אותה לאידאולוגיה של חברה המשייכת את האישה למשפחה ומייעדת אותה למילוי תפקיד הרעיה הפועלת בספֶרה הביתית. מצד שני חלק מהדמויות הנשיות מוצגות בתלמוד הבבלי כמי שפועלות במרחב הציבורי תוך שותפות בשגרת

היום-יום של עולם החכמים, ואף מעורבות בסוגיות המצויות בליבה של תרבות החכמים, כגון הלימוד והשיפוט.

שירלי נתן-יולזרי ואילן אבקסיס עוסקים אף הם בייצוגים מגדריים במורשת ישראל. הם מציעים בדיקה מחודשת רוחבית ושיטתית של אופני הייצוג של יחסים בין אבות ובנים בספר שמואל לאור ספרות החוכמה הדידקטית. בחינה ביקורתית של אופני הייצוג של מערכות יחסים אלה, על היבטיהם השונים, חושפת מגוון משמעויות ומסרים שאינם מנותקים מתפקידו הדידקטי של הטקסט התנ"כי ומערכם החינוכי של סיפורי ספר שמואל.

אנו מקווים כי מנעד הנושאים ומגוון הגישות התאורטיות, הרעיוניות, האידיאולוגיות והמחקריות המתבטאות בפרקי ספר זה יסייעו להאיר את סוגיית הייצוג ממגוון פרספקטיבות. אסופת מאמרים זו נועדה לספק מבט פנורמי על מורכבותם של הייצוגים האומנותיים מחד גיסא, ולבחון בחינה ממוקדת ומעמיקה ייצוגים של תופעות חברתיות והיסטוריות פרטיקולריות, לעיתים שנויות במחלוקת, מאידך גיסא.

אנו מאמינים כי כינוסם של מחקרים העוסקים במגוון אפיקי ביטוי אומנותיים ותקשורתיים ובמגוון תחומי מחקר תחת קורת גג אחת עשוי לספק לקוראים חוויה אינטלקטואלית ייחודית - התוודעות בין-תחומית ורב-תחומית לנקודות השקה וחיבור וכן לניגודים דרמטיים בין אופני הייצוג והשלכותיהם.

עורכי הספר, **יאיר קורן-מיימון וניצה בן-דב**, מודים לכותבי הפרקים, הנמנים עם מיטב החוקרים המקוריים והיצירתיים באקדמיה בישראל, על שהואילו לחלוק עם הקוראים מגוון תובנות חדשות ומאתגרות המבטאות חשיבה ביקורתית, אחרת, פורצת גבולות ומרחיבת דעת. כמו כן תודתנו נתונה להוצאת מכון מופ"ת ולמכללה האקדמית לחינוך גורדון על הליווי המקצועי והסיוע בהוצאת הספר.